

**La història de
l'educació a
Menorca. Anàlisi
bibliogràfica**

Antoni J. Colom
Cañellas i Pere
Alzina Seguí
*Universitat de les Illes
Balears*

Educació i Cultura
(2005), 18:
7-22

La història de l'educació a Menorca. Anàlisi bibliogràfica

The history of education in Minorca. A bibliographical analysis

Antoni J. Colom Cañellas
Pere Alzina Seguí
Universitat de les Illes Balears

Resumen

A continuación se expone evolutivamente el desarrollo bibliográfico que en Menorca, una de las islas Baleares, ha tenido la Historia de la Educación haciendo mención a artículos, libros y autores. Al mismo tiempo se hace una evaluación de las aportaciones realizadas así como un análisis de necesidades cara a nuevas y futuras investigaciones.

Summary

The following presents the evolution of bibliographic development in the history of education in Minorca (one of the Balearic Islands) through the use of articles, books and authors, as well as an evaluation of the contributions and a needs analysis with a view to new and future research.

Precedents

La *Revista de Menorca* publica, al llarg de la seva llarga i dilatada trajectòria, un conjunt d'articles i petits estudis sobre el desenvolupament de l'educació a l'illa de Menorca que, si bé no es podrien considerar des de la perspectiva de la historiografia actual, sí que aporten importants dades per farcir la història de l'educació de l'illa de Menorca.¹

¹ Ens referim als estudis següents: COTRINA FERRER, J. «Datos sobre instrucción pública en Menorca en el siglo XVIII», a *Revista de Menorca*, 1929, pàg. 165-168; ANÒNIM. «Datos para la historia de la instrucción pública en Mahón. Segunda Enseñanza», a *Revista de Menorca*, 1889, pàg. 246-247; FAJARNÉS TUR, E. «La enseñanza no católica en Menorca», a *Revista de Menorca*, 1889, pàg. 193-195; FAJARNÉS TUR, E. «La ins-

Mereix una especial atenció l'estudi, extens i documentat, de José Cotrina Ferrer sobre l'ensenyament superior a Maó. També cal esmentar els estudis de Marçal Pascuchi sobre Josep Miquel Guàrdia i l'estudi de l'obra anarquista de Joan Mir i Mir, de Josep Portella, que ens apropa una de les figures més rellevants de la intel·lectualitat menorquina relacionada amb el camp educatiu.

Considerem que la historiografia sobre el desenvolupament de l'educació al llarg de la història de Menorca comença amb l'article de J. M. Quintana que publicà la revista *Lluc* de Palma sobre l'escola lliure d'Alaior l'any 1976. A continuació, caldria fer esment, tal com es veurà més endavant, d'un altre treball sobre depuració dels mestres republicans a Menorca escrit per Sebastià Serra i publicat a les actes de les II Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans, que tingueren lloc a Palma l'any 1978. Per últim, cal dir que el primer treball de la història educativa menorquina publicat a Menorca va veure la llum el 1980 de mans del llibre, que ben aviat referenciem, de Pere Alzina i Seguí.

Doncs bé, malgrat aquestes fites, és indubtable que en anys anteriors es publicaren alguns treballs que, vists des del temps present, poden tenir relació amb la història de l'educació menorquina. Volem fer referència a un seguit de treballs que varen veure la llum després del traspass del mestre Joan Benejam Vives, treballs que, més que tenir com a objectiu historiar algun tret de l'educació a Menorca, tenien com a finalitat servir de nota necrològica o lloar la seva tasca educativa. No són veritablement treballs d'història de l'educació, però sens dubte, després de tants d'anys, és indubtable que poden tenir un cert

trucción de la mujer en Menorca», a *Revista de Menorca*, 1890, pàg. 401-404; FAJARNÉS TUR, E. «Instrucción de los varones en la Isla de Menorca», 1899, pàg. 95-97; FERRER ALEDO, J. «La enseñanza superior en Mahón. Conferencias dadas en el Ateneo por el ateneista Jaime Ferrer Aledo en 1911», a *Revista de Menorca*, 1911, pàg. 101-106, 135-139, 153-160, 185-192, 217-224, 249-256, 281-288, 313-320 i 389-396; 1912, pàg. 65-72, 105-112, 137-144, 165-172, 233-240 i 265-272; 1913, pàg. 49-56, 121-128, 137-144, 185-192 i 201-204. FERRER ALEDO, J. «Menorca en la segunda década del siglo XX, Instrucción Pública», a *Revista de Menorca*, 1921, pàg. 17-26; FERRER ALEDO, J. «Menorca en la tercera década del siglo XX. Instrucción Pública», a *Revista de Menorca*, 1931, pàg. 339-345. LÁDICO, T. «Instrucción de los varones en la isla de Menorca», a *Revista de Menorca*, 1899, pàg. 198-200. LAFUENTE VANRELL, L. «La obra educadora del Sr. Acevedo», a *Revista de Menorca*, 1917, pàg. 87-92. LAFUENTE VANRELL, L. «D. Juan Benejam y Vives. 1846-1922», a *Revista de Menorca*, 1922, pàg. 77-80. MERCADAL, J. M. «Sr. D. Antonio Victory Taltavull (sobre enseñanza de geografía e historia regionales)», a *Revista de Menorca*, 1906, pàg. 175-183. CAVALLER PIRIS, J. «Pedagogos ilustres: maestro Benejam», a *Revista de Menorca*, 1922, pàg. 191. PÉREZ ACEVEDO, J. «El analfabetismo en Menorca. Discurso inaugural del curso académico 1910-1911», a *Revista de Menorca*, 1910, pàg. 330-349. PÉREZ ACEVEDO, J. «Menorca en la primera década del siglo XX. Instrucción pública», a *Revista de Menorca*, 1911, pàg. 24 a 28; PÉREZ ACEVEDO, J. «Vida Escolar, por Andrés Ferrer Ginard», a *Revista de Menorca*, 1912, pàg. 24-28. GUTIÉRREZ PONS, J. «Notas históricas acerca de la enseñanza en la isla de Menorca y particularmente en Mahón», a *Revista de Menorca*, 1969, pàg. 251-259. QUINTANA, J. M. «Nota necrológica», a *Revista de Menorca*, quart trimestre de 1984, pàg. 395-398; DE NICOLÁS MASCARÓ, J. C. «Joan Hernández Mora, menorquí ilustre. Referencia biográfica», a *Revista de Menorca*, quart trimestre de 1884, pàg. 399-414. PASCUCHI, M. «Quinze cartes del doctor Josep Miquel Guàrdia sobre la Renaixença», a *Revista de Menorca*, quart trimestre de 1984, pàg. 415-422; LÓPEZ CASASNOVAS, J. «Josep Miquel Guàrdia. Notes a un epistolari», a *Revista de Menorca*, quart trimestre de 1984, pàg. 423-498. PASCUCHI, M. «Josep Miquel Guàrdia i la Renaixença Catalana», a *Revista de Menorca*, quart trimestre 1982, pàg. 405-446. MORILLAS PRAENA, M. P. «El Porvenir del Obrero, Eco de la Agrupación Germinal», a *Revista de Menorca*, segon trimestre de 1987, pàg. 169-200. PORTELLA COLL, J. «Joan Mir i Mir. Obra anarquista 1898 a 1915», a *Revista de Menorca*, segon trimestre de 1988, pàg. 101-245. ROSSELLÓ LLITERAS, J. «L'escola de Música de Maó (segle XVIII) notes per a la seva història», a *Revista de Menorca*, quart trimestre de 1988, pàg. 553-563. SEGUÍ, J. «Datos para la historia de la instrucción pública en Mahón. Segunda enseñanza (desde 1864 a 1889)», a *Revista de Menorca*, núm. de 1889, pàg. 246-247.

valor historiogràfic. Per això hem volgut deixar-ne constància.² En aquest mateix context també podríem afegir l'opuscle del doctor Hernández Mora sobre la biografia de Joan Comas i Camps que es publicà l'any 1976. No és ben bé un treball d'història de l'educació, però pot tenir un cert interès per als qui treballen en aquesta matèria.³

A continuació, intentarem donar compte de la bibliografia produïda sobre l'educació a Menorca a nivell històric, tot analitzant els llibres i els articles produïts a la mateixa Illa, i donarem notícia després dels llibres i articles publicats en altres indrets, fonamentalment Palma, Barcelona i Madrid.

Llibres publicats a Menorca

No hi ha cap mena de dubte a considerar realment original l'inici a Menorca dels estudis sobre la història educativa de l'Illa. Corria l'any 1980 quan un jove estudiant de batxillerat donava a la llum el primer llibre de la història de l'educació a Menorca, que era un treball de curs que havia presentat a l'assignatura d'Història l'any anterior; fem referència a P. Alzina i al seu llibre *La escuela libre de Alaior*, que li publicà el mateix institut on estudiava. Com hom veu, no és normal que una tradició bibliogràfica comenci el seu camí de llibres publicats d'aquesta manera.

Després d'aquest original inici de la historiografia educativa a Menorca, trobem uns altres treballs que ja entren dins una major normalitat, puix es tracta de la tesi doctoral d'un catedràtic de la Universitat de Barcelona, el menorquí Antoni Petrus Rotger, a qui l'Ajuntament d'Alaior publicà el seu treball *José M. Guardia. Personalitat y doctrina pedagógica*, l'any 1985. Aquesta tesi fou dirigida pel professor doctor Alexandre Sanvisens i cal dir que el tribunal que la va jutjar va ésser presidit per Pedro Laín Entralgo, catedràtic que fou d'Història de la Medicina a la Universitat Complutense de Madrid i que arribà a ser president de la Real Academia Española. Uns anys més tard, exactament el 1992, el mateix Petrus Rotger publicà un nou llibre –*Francisco Pons Pons, mestre*– gràcies a l'Ajuntament de Sant Lluís, ja que l'esmentat mestre desenvolupà la seva tasca docent en aquest poble. Es tracta d'un mestre renovador que va viure entre 1892 i 1969 i que aplicà tot un seguit d'estratègies actives a la seva escola. Seria prou interessant gaudir d'una sèrie de monografies d'aquest tipus que donessin informació sobre els mestres més destacats de l'Illa per tal d'arribar a saber com fou en la realitat d'aula l'educació menorquina.

Gabriel Julià Seguí publicà, el 1993, un interessant estudi d'un mestre menorquí a l'Uruguai.⁴ Orestes Araújo va exercir de mestre, pedagog i inspector d'educació a l'Uruguai, sense deixar els seus vincles amb l'Illa. Araújo va publicar nombroses obres de caire pedagògic i fou un gran publicista.

² Independentment dels articles apareguts a la premsa diària, i que en conseqüència no tenen el nivell científic pertinent, volem deixar constància almenys dels treballs següents: J. CAPÓ. «Don Juan Benejam», pàg. 684-685 de *Boletín Pedagógico*, núm. 119. Palma, 10 de març de 1922; J. CAVALLER. *Pedagogos ilustres*, Ciutadella: Impr. Moll, 1922; J. SOLSONA. «Benejam y la alegría de la escuela», a *Revista de Menorca* vol. XVIII. Maó, 1923. Pels motius esmentats en el text, aquests treballs no s'inclouran a la bibliografia final.

³ Vegeu en concret: J. HERNÁNDEZ MORA. *El doctor Juan Comas Camps. Investigador emérito de la Universidad de México. Noticia de su vida y de su obra*. Ciutadella: Impr. Cardona.

⁴ JULIÀ SEGUÍ, G. (1993). *Un menorquí para Uruguay: Orestes Araujo*. Menorca: Nura, Sicoa i Conselleria de Cultura, Educació i Esports del Consell Insular de Menorca.

També cal esmentar un exhaustiu treball titulat *Dones a les illes: treball, espai i ensenyament (1895-1945)* publicat per la Conselleria de Presidència del Govern de les Illes Balears.⁵ La publicació inclou dos interessants articles de Miquel Àngel Marqués («Aproximació a la dona treballadora de Menorca») i de Maria Lluïsa Canut («Dones i educadores a la Menorca de la primera meitat del segle XX»).

A partir d'aquí podem dir que el gran protagonisme bibliogràfic amb referència a la història de l'educació menorquina cau en mans d'una institució que, de fet, protagonitza en gran part el desenvolupament de la cultura a l'Illa; fem referència a l'anomenat Institut Menorquí d'Estudis (IME), que veritablement protagonitzarà el gran esforç d'aquests darrers anys a fer conèixer el passat educatiu de Menorca.

Nogensmenys també cal dir que l'inici d'aquesta tasca va venir donada un poc conjunturalment, puix la seva primera publicació de temàtica historicoeducativa fou fruit d'un catàleg que volia il·lustrar una exposició que es va fer, el 1993, sobre la història del port de Maó –fonamentalment al segle XIX– i en el qual es feia referència a l'Escola de Nàutica de Menorca. L'ànima de l'esmentada mostra i autor del catàleg fou Antoni Puertas Pujol, professor d'institut tant de filosofia com de llengües clàssiques, que l'any següent, és a dir, el 1994, publicava el seu estudi a la *Revista de Menorca* –«L'Escola Nàutica de Maó»– que d'alguna forma representa l'inici de l'interès de l'Institut Menorquí d'Estudis per la qüestió historicoeducativa.⁶

A partir d'aquí, l'esmentada institució desenvoluparà una tasca que es pot considerar de gran magnitud, principalment si tenim present que Menorca és una illa que, si fa no fa, arriba al vuitanta mil habitants. Cal tenir present que, després d'aquestes publicacions referides a l'Escola de Nàutica, i des de l'any 1998 fins ara, final del 2004, l'Institut Menorquí ha publicat fins a vuit llibres d'història de l'educació menorquina, xifra que, per la dimensionalitat humana de Menorca, ens sembla absolutament exemplar.⁷ Sense comptabilitzar l'obra de Gemma Capdevila Serrano, malgrat el seu interès històric,⁸ el primer llibre d'aquest nou període publicista s'inicià amb l'obra de Vicente Macián, professor de l'institut de Maó, amb un llibre que sobre l'esmentat institut publicà el 1998, tot aprofitant la riquesa del seu fons documental.

El segon llibre d'aquesta nova època és el d'Esperança Pallicer Pons dedicat a historiar la construcció de les escoles d'ensenyament primari de la vila de Ferreries. En origen, aquesta publicació fou un treball de curs de l'assignatura de Pedagogia Contemporània que es continua impartint en els estudis de Pedagogia a la Universitat de les Illes Balears. L'any següent es publicaren dos llibres més de caràcter historicoeducatiu; el primer pretén ser una visió panoràmica, general i sistemàtica de l'educació a Menorca, potser feta encara amb una manca significada de recerques locals i de monografies, però que no deixa d'ésser un intent valent i valuós de fer comprendre, per primera vegada, de forma general, el fenomen educatiu a l'Illa. Fem referència a l'obra d'Ignasi Martín Jiménez titulada *El sistema*

⁵ COMISSIÓ INTERDEPARTAMENTAL DE LA DONA. CONSELLERIA DE PRESIDÈNCIA DEL GOVERN BALEAR (1997). *Dones a les Illes: treball, espai i ensenyament (1895-1945)*. Palma: Ajuntament de Palma, Consell Insular de Menorca i Consell Insular d'Eivissa i Formentera.

⁶ PUERTAS PUYOL, A. L'Escola de Nàutica de Maó (1855-1869) a *Revista de Menorca*, primer semestre de 1994; pàg. 5-35.

⁷ A més de publicar un altre treball de caire pedagògic encara que no de caire historicoeducatiu; ens referim a P. ALZINA. *Treballar amb la diversitat* publicat conjuntament amb l'Ajuntament d'Alaior, a Alaior l'any 2000.

⁸ Ens referim a la Guia Didàctica sobre *El joc maonès*, publicada l'any 1999, pel mateix Institut Menorquí d'Estudis.

educatiu a Menorca (1800-1939). L'estudi aporta importants dades, documents, fets, personatges i institucions relacionats amb l'educació de l'Illa de notable interès, molts dels quals inèdits.

El segon llibre a què ens referim, publicat també el 2000, és una voluminosa obra deguda al matrimoni Canut-Amorós, científics ja jubilats i que han estat professors a diverses universitats nord-americanes, que sota el títol *Maestras y libros (1850-1912)* fan una tasca de recollida d'informació de l'escola privada femenina de formació de mestres Alberta Jiménez, que sota la direcció de les monges de la Puresa de Maria es troba ubicada al barri de sa Vileta a Palma. En aquest sentit és important l'estudi que fan de les alumnes més destacades com també de les fonts bibliogràfiques d'aquest centre de formació de mestres. L'interès que pot tenir per a Menorca es troba en les informacions que dona de moltes mestres menorquines que estudiaren en aquesta escola normal.

Vicente Macián, autor de l'estudi sobre l'institut de Maó, publica el 2000 un llibre sobre la història del col·legi religiós Sant Josep de Maó sota el títol *Pervivencia de un colegio 1875-2000*. En el llibre, analitza els principals esdeveniments i personatges relacionats amb aquest col·legi maonès que ha gaudit de gran prestigi.

L'any següent, l'Institut Menorquí d'Estudis escomet la publicació facsímil de la revista *Llum Nova*, que es publicà a Migjorn Gran als anys 1912 i 1913. Aquesta publicació té un interès historicoeducatiu gairebé marginal, ja que sols aporta informacions sobre un mestre mallorquí, dels més importants de la nostra renovació educativa –mestre Andreu Ferrer–, que efectivament va estar destinat a Migjorn i després es traslladà a Artà (Mallorca) i finalment a Palma.⁹ Seguint aquesta línia publicista, l'any 2001, i mitjançant una edició conjunta de l'Institut Menorquí d'Estudis i el Consell Insular de Menorca, veu la llum el llibre de Pere Alzina *Joan Comas Camps, de pedagog a antropòleg*, que és, més que una aproximació, un acurat estudi d'aquest intel·lectual, un dels més brillants que donà l'exili espanyol i que, fill del mestre mallorquí Gabriel Comas i Ribas i de l'alaiorenca Rita Camps Mus, havia nascut a Alaior el 1900. No és arriscat dir que és un llibre gairebé definitiu sobre el més important dels germans Comas.¹⁰

Dos llibres més es publicaran l'any 2002 i ambdós deguts a joves professors universitaris. El primer és de la doctora Isabel Villafranca, professora de la Universitat de Barcelona, que aquest any publicà una part de la seva tesi doctoral sota el títol: *Mestre Joan Benjam Vives, antologia d'un compromís pedagògic*, publicada com tots els llibres anteriors per l'IME; el segon títol torna a ésser una altra obra del Pere Alzina, professor de la Universitat de les Illes Balears, que conjuntament ara amb Francesc Carreras Jaume donà a la llum *El Casino 17 de Gener*.

Malgrat el títol, es tracta d'un veritable estudi d'història de l'educació, ja que recull tots els processos d'educació no formal i informal que es desenvoluparen des d'aquest casino ciutadellenc, que fou, a més, la plataforma des d'on es creà i s'iniciaren les tasques de l'Escola Racionalista de Ciutadella; en aquesta obra s'aporta, a més i per primera vegada en el marc de la bibliografia menorquina, un estudi historicoeducatiu de caire no formal, és a dir, d'activitats educatives no escolars.

⁹ Per tal de tenir esment de la importància d'aquest mestre en la nostra història educativa, vegeu: M. I. SANCHO ORELL (1984). *El mestre Andreu Ferrer i l'ensenyament d'Artà (1916-1928)*. Palma. Institut de Ciències de l'Educació. Universitat de les Illes Balears. (Els nostres educadors 2).

¹⁰ Aquesta afirmació és feta per A. J. Colom, malgrat l'opinió del coautor d'aquest article, i qui la fa és simplement perquè considera que correspon a la veritat.

Fins ara el darrer llibre publicat a Menorca i sota el patrocini de l'IME és també l'obra d'un jove professor universitari que desenvolupa la seva tasca professional en el si de la Universitat de les Illes Balears; es tracta de l'estudi del Xavier Motilla titulat *Regeneracionisme i educació popular a Menorca*, que al llarg de quasi cinc-cents pàgines revisa la tasca feta per un republicà i intel·lectual del qual gairebé no teníem cap mena d'informació. Fem referència a José Pérez de Acevedo, que havia nascut a l'Havana però que a partir de 1903 va romandre a Menorca, com a catedràtic de l'Institut de Filosofia (si bé va fer també classes d'Història i Geografia) fins a la seva mort el 1917.

Articles i opuscles publicats a Menorca

L'any 1988, en una publicació del Col·legi Públic de Ferreries surt un extens treball de la ploma d'un dels seus mestres, M. Monerris, tot historiant l'ensenyament públic del poble. A partir d'aquí haurem de fer referències a unes altres publicacions. De tota manera, per parlar d'una font important per a la història de l'educació a Menorca cal parlar, tal com ja vàrem veure en els «precedents», de la *Revista de Menorca*.

L'anomenada *Revista de Menorca* és una de les revistes més antigues d'Espanya, ja que es publica des del 1888. Fou, i ho continua essent, la revista d'un òrgan científic de l'Ateneu de Maó, si bé, aquests darrers anys, està subvencionada per l'Institut Menorquí d'Estudis. El primer treball de l'època moderna que veu la llum en aquesta publicació es deu al mallorquí Josep Segura Salado, que el 1978 publicà un treball sobre els exploradors –escoltes– a Menorca. Curiosament, a partir d'aquí sols hem trobat articles de caire pedagògic a partir de 1996, a part dels petits estudis esmentats anteriorment. Òbviament això no és responsabilitat de l'esmentada publicació, sinó que simplement els historiadors de l'educació no han aprofitat aquest canal de publicació per fer conèixer els seus treballs. Curiosament, a Menorca, i quan es tracta de treballs historicopedagògics, es pensa més en la publicació d'un llibre que no pas d'articles, la qual cosa ens evidencia la facilitat que per a l'edició d'obres ha obert l'esmentat IME.

Aquest article de 1996 a què hem fet referència i que apareix a la *Revista de Menorca* és d'Antoni J. Colom; es tracta d'un treball sobre Joan Benejam, l'insigne mestre ciutadellenc, en el qual s'analitzen els seus articles publicats a Mallorca, concretament a la revista *El Magisterio Balear*. L'objectiu d'aquest article era doble: d'una banda, apropar els escrits de Benejam editats fora de Menorca per facilitar les futures tasques de recerca als companys menorquins i, en segon lloc, perquè no quedés en l'oblit el 150è aniversari d'aquest mestre menorquí, que com hom sap nasqué a Ciutadella el 1846.

En el número següent, corresponent a l'any 1997, la *Revista de Menorca* es fa ressò d'un cicle de conferències sobre la història de l'educació a Menorca tot publicant algunes de les intervencions que es feren en aquella ocasió; en concret es publicaren articles de Jaume Oliver, professor a la UIB, sobre Joan Comas, de Pere Alzina sobre les escoles obreristes de Menorca i d'Antoni J. Colom de bell nou sobre Joan Benejam, si bé ara des d'un enfocament més ampli i complet.

Independentment del número corresponent a l'any 1998, en què es troben articles sobre educació però no dedicats a la història educativa de l'Illa,¹¹ hem d'esperar el número

¹¹ En aquest número es recullen per escrit les conferències que es pronunciaren al si de l'Ateneu sobre la reforma educativa. En concret trobam treballs de Pilar Benejam –«Urgència d'una nova pedagogia»– com també les apor-

corresponent a l'any 2001 per tornar a trobar treballs relatius a la història de l'educació menorquina. En aquesta ocasió es publicaren dos articles: un de referit a l'efemèride que significà l'edició facsímil de la revista des Migjorn *Llum Nova*, a la qual ja hem fet referència, i un altre de degut al doctor Bernat Sureda, il·lustre catedràtic d'Història de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears, que, en col·laboració amb Xavier Motilla, analitza en el marc del moviment higienista la important tasca que duagué a terme Enric Alabern Saez i la institució de la Gota de Leche que ell mateix desenvolupà a Menorca.

Destaca també l'article sobre Hernández Sanz de Josefina Salord Ripoll, «Francesc Hernández Sanz: la cultura com a educació i civisme», publicat a la *Revista de Menorca* dels anys 1999-2000 i el treball «Andreu Ferrer Ginard (1887-1975). Record d'un mestre de poble» de Miquel Àngel Marquès Sintès.

El llibre *Records d'Alaior*, publicat per l'Ajuntament, conté un recull d'estudis sobre el municipi, entre els quals trobem «L'educació a Alaior. Reflexions», que aporta una visió de conjunt de les escoles del municipi entre 1802 i 1939.

Amb motiu de la celebració del cinquantè aniversari de la Cooperativa de Consum San Crispín, s'edita un exemplar de la revista cooperativista *Senda Nueva* que conté articles històrics interessants, entre els quals cal esmentar «Els inicis del cooperatisme a Alaior», de Pere Alzina, que exposa la tasca social i educativa del mestre Gabriel Comas i Ribas a Alaior amb la creació de la societat de socors mutus El Porvenir de la Vejez, societat que va aconseguir la graduació de l'escola de fillets d'Alaior el 1906.

Destaquen també les Publicacions des Born, editades pel Cercle Artístic de Ciutadella. L'abril de 2001, les Publicacions des Born aborden la tasca pedagògica, didàctica i de difusió cultural del mestre Joan Benejam en una publicació de qualitat que revisa les aportacions del pedagog ciutadellenc i aporta noves i interessants dades. La publicació conté els articles de Joan López Casanovas («Joan Benejam i Vives 1846-1922»), d'Isabel Villafraña («Joan Benejam i Vives: una visió pedagògica»), de Gabriel Julià Seguí («Joan Benejam i la seva producció literària: el teatre»), de Pere Alzina («Joan Benejam: un mestre avançat al seu temps»), de Miquel Àngel Limón Pons («Joan Benejam i la premsa informativa vuitcentista») i d'Àngel Mifsud amb la presentació del *Vocabulari Menorquí Castellà* de Joan Benejam.

Publicacions fetes fora de Menorca

a) Els primers treballs de la historiografia historicoeducativa de Menorca

És important fer referència a treballs publicats en altres indrets aliens a Menorca, ja que generalment són menys coneguts. A més, en el cas que ens ocupa, cal dir que el primer treball referit a una qüestió historicoeducativa de caire menorquí va veure la llum a Palma, l'any 1976, la qual cosa significa un moment molt primerenc fins i tot comparat amb Mallorca, que des de feia alguns anys comptava ja amb estudis universitaris de Pedagogia;¹² ens volem referir al treball de J. M. Quintana, notari, doctor en Dret i historiador

tacions d'una taula rodona, que coordinada per Pere Alzina va tenir la participació de César Coll, Àngel Pérez Gómez i Eugenio Nassare.

¹² Molt possiblement el primer treball «modern» de la història de l'educació a les Balears fou el publicat el desembre de 1971 a la revista *Lluc* signat per A. J. Colom i referit a les influències pedagògiques de Jovellanos a la pedagogia de l'Illa.

menorquí, que publicà a la revista *Lluc* de Palma un treball sobre l'Escola Nova d'Alaior. Després d'aquest article hem de fer esment al treball que presentà Sebastià Serra Busquets, catedràtic d'Història Contemporània a la Universitat de les Illes Balears en el marc de les II Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans, que tingueren lloc a Palma el 1978, i que titulà «Els expedients de la Comisión Depuradora de Magisterio: un expedient de 1939 i un altre de 1941 de Menorca» i també al que, en el mateix marc, presentà Antoni Petrus tot referit a Josep Miquel Guàrdia.

b) Llibres

A partir d'aquí intentarem fer una presentació cronològica, analitzant primer els llibres, i continuarem, tal com hem fet per al cas de les publicacions menorquines, pels articles. Així doncs, cal fer ara referència a un llibre de J. Mesquida –més una biografia que una altra cosa– que es publicà a Palma el 1984 tot referit al mestre Benejam. L'any següent Jaume Oliver publicà un altre llibre, aquesta vegada dedicat a Joan Comas i la seva implicació a la Segona República espanyola. També caldria fer referència a una altra obra publicada a Madrid per un professor de la Universitat de Múrcia –José Bernal– i per Francesca Comas, professora de la Universitat de les Illes Balears, que es responsabilitzaren de l'estudi introductor i en una recopilació de textos de Margalida Comas, germana de Joan i una de les pedagogues més importants d'Espanya, que es publicà sota el títol *Escritos sobre ciencia, género y educación*, a Madrid. Per últim, cal recollir un opuscle publicat el 2002 a Inca sobre el magisteri nacional a Menorca després de la desfeta del 1939 fruit de la feina de J. Serra Barceló.

c) Articles

Ja per acabar aquesta breu revisió bibliogràfica sobre la historiografia educativa relativa a l'illa de Menorca donarem compte dels articles que s'han anat publicant fora de l'Illa. En primer lloc hem de fer referència a un treball de P. Alzina publicat el 1988, a Barcelona, a l'anomenat *Full informatiu de la Societat d'Història de l'Educació als països de llengua catalana*, que després esdevindria en la revista *Educació i Història*, a la qual ens referirem més endavant. En aquesta ocasió Pere Alzina publicà un article sobre l'escola laica d'Alaior.

També cal esmentar l'article de Pere Alzina «Llengua i educació a Menorca. Aproximació històrica al fet lingüístic illenc», publicat a les Actes de les V Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans el 1982, i també l'article publicat a *L'Arc, quadern informatiu de l'ICE de la UIB* de juny de 2001 titulat «Els ensenyaments de la història... Algunes reflexions sobre la secundària obligatòria», que aporta dades comparatives entre els actuals problemes de l'ESO i els d'abans de la Guerra Civil a la mateixa etapa educativa.

A partir d'aquí, caldria fer referència als treballs que han vist la llum mitjançant les pàgines d'*Educació i Cultura*, revista de pedagogia que publica el Departament de Ciències de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears. En el número 5 i 6 d'aquesta revista apareix publicat un estudi d'Andreu Murillo Tudurí titulat «La crisi educativa arran de la devolució definitiva de Menorca a la Corona d'Espanya (1802)», que explica la situació cultural, lingüística i educativa de l'Illa al final del període de les dominacions estrangeres; el present número també inclou un treball de J. Adrover, J. Vallespir i L. Villalonga sobre «Regeneracionisme i educació a Menorca: aproximació a l'ideari pedagògic de Joan Benejam».

Es pot dir que des del número 11 corresponent a l'any 1998 han anat sorgint publicacions d'autors menorquins,¹³ si bé no serà fins al pròxim número 13 d'aquesta revista quan es publiqui un article d'història de l'educació menorquina de mans de Xavier Motilla Sala, que escriurà en aquesta ocasió sobre l'extensió universitària de Maó. El mateix autor encetarà un tema inèdit a la bibliografia historicoeducativa de Menorca quan l'any 2002 publicarà un altre article a la mateixa *Educació i Cultura* (núm. 15) sobre el mestre Mateu Fontirroig Jordà.

Per fi, el mateix, autor tornarà a donar notícia d'una nova temàtica al número següent (núm. 16 de l'any 2003) en parlar de les diverses formes d'educació infantil a Menorca entre els anys 1908 i 1913; el seu darrer treball aparegut a *Educació i Cultura* (en el núm. 17, de l'any 2004) es refereix a la colònia escolar del port d'Addaia.

Hi ha una altra revista, aquesta monogràfica d'història de l'educació als Països Catalans –em referesc a *Educació i Història*– que en el seu número 6 de l'any 2003 va publicar un nou article de X. Motilla donant a conèixer, fora dels àmbits illencs, la figura de José Pérez de Acevedo i el seu pensament pedagògic. També a Catalunya es publica l'anomenada *Revista Catalana de Pedagogia*, en el primer número de la qual (any 2002) I. Vilafranca publicà un llarg article sobre Joan Benejam.

A l'últim, cal esmentar una altra font de publicacions, la veritat que encara no gaire emprada pels autors menorquins, però que no podem deixar en l'oblit. Ens referim a les Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans, que aquest any, el 2005, celebraran ja la dissetena edició, per cert a Palma. Doncs bé, en el marc de les XIV Jornades desenvolupades a Mataró, Isabel Vilafranca presentà una comunicació sobre l'educació d'adults segons Joan Benejam, i uns anys més tard, a les XVI Jornades, que tingueren lloc a Figueres el 2003, X. Motilla presentà una comunicació sobre el mestre Antoni Juan Alemany, una de les figures més rellevants de la renovació educativa a Menorca. També cal destacar d'aquest mateix autor el seu treball del 2003 publicat a Palma per l'Institut d'Estudis Balearics amb referència als inicis de l'escoltisme mitjançant les tasques de l'Ateneu de Maó.

Comentari final

La tasca desenvolupada a Menorca en relació amb la seva història educativa es pot concretar en les temàtiques següents:

- Estudis sobre mestres i professors: trenta-un treballs. Destaquen els tretze dedicats al mestre Joan Benejam. A continuació caldria parlar dels quatre estudis dedicats a membres de la família Comas, (Joan Comas amb dos treballs, Margalida Comas amb un i un altre més que dóna una visió general d'aquesta família d'educadors). També cal parlar de José Pérez de Acevedo, professor de l'Institut de Maó, que també té dedicats dos treballs. Els altres estan dedicats a la tasca educadora desenvolupada a Menorca per Andreu Ferrer, Mateu Fontirroig, Antoni Juan Alemany, Francesc Pons Pons, Francesc Hernández Sanz i Orestes Araujo.

¹³ Efectivament en aquest número esmentat publica per primera vegada Ferran Carreras Tudurí, professor de la Universitat de les Illes Balears, si bé el seu camp d'estudi no és la història de l'educació.

- Institucions educatives: nou treballs, destacant quatre de referits a escoles obreristes, fonamentalment la d'Alaior amb tres treballs. Els altres estan dedicats a l'Institut de Maó, a l'Escola de Nàutica amb dos treballs, al col·legi Sant Josep de Maó i al col·legi públic de Ferreries.
- Educació no formal i informal: sis treballs dedicats al Casino 17 de Gener de Ciutadella, a l'Extensió Universitària de Maó, dos de dedicats a la implantació de l'escoltisme mitjançant l'Ateneu maonès, un de dedicat a les colònies escolars, i un altre a la Gota de Leche de Maó, que també podríem incloure en el si de l'higienisme, de la mateixa forma que ara, aquí, podríem citar també el referit al mateix tema però dedicat, tal com hem dit, al metge Alabern.
- Metges amb activitat educativa: cinc treballs, quatre dels quals dedicats al metge Josep M. Guàrdia, que fou professor a París, i l'altre al metge Alabern, que es preocupà pel desenvolupament dels hàbits higienistes. Aquest darrer treball es podria també incloure com a propi dels que estudien l'educació no formal.
- Visions generals del sistema educatiu menorquí: tres treballs, un, efectivament, de caire general i l'altre que analitza un aspecte del sistema, en aquest cas, l'educació infantil, i un darrer que analitza la situació educativa del municipi d'Alaior.
- Dos treballs referents a la situació lingüística arran del canvi de sobirania de l'illa de Menorca.
- Dos treballs sobre els mestres després de la Guerra Civil.
- Construccions escolars: un treball referit a l'escola de Ferreries.
- Un treball dedicat a la qüestió del gènere en relació amb l'educació.
- Un treball que analitza les relacions entre el cooperativisme i els socors mutus i l'educació.
- Un treball comparatiu entre els comentaris actuals sobre la secundària obligatòria i la realitat durant la II República.

En resum, més de la meitat de la bibliografia menorquina està dedicada a ressenyar la tasca feta per professors i mestres. A partir d'aquí podem dir que un cas prou típic en el desenvolupament de la història de l'educació en les seves primeres manifestacions –els estudis sobre institucions educatives– no és en el cas de Menorca del tot exagerat, puix sols l'escola lliure d'Alaior, l'Institut de Maó i l'Escola de Nàutica han merescut l'atenció dels investigadors. En tot cas, cal destacar per últim els tres treballs que incideixen sobre aspectes propis de l'educació no escolar (Casino 17 de gener, l'Extensió Universitària de Maó i la tasca del metge Alabern amb la Gota de Leche, l'escoltisme...). Les altres qüestions si més no són residuals.

En funció del lloc d'edició ens trobam trenta-cinc treballs publicats a Menorca (fonamentalment Maó, Alaior, Ciutadella, Ferreries i Sant Lluís), setze a Mallorca (Palma i un de sol a Inca), sis a Catalunya i, per últim, un a Madrid i un altre a Saragossa. És a dir, més de la meitat dels treballs trobats s'han publicat a Menorca (59,32%), un poc més d'una quarta part a Mallorca (27,11), un poc més d'un 10% (10,16%) a diversos indrets de Catalunya (Barcelona, Vic, Girona...) i sols un 3,38% –que és el que representen dos treballs– s'han publicat en indrets que no pertanyen als Països Catalans (Madrid i Saragossa). Quant a publicacions, no hi ha dubte que l'Institut Menorquí d'Estudis, pel que fa a llibres, i les revistes *Revista de Menorca* i *Educació i Cultura*, amb referència als articles, són les fonts més emprades pels diversos autors.

Amb referència als autors, cal dir que gairebé la gran majoria són professors universitaris, tant de la Universitat de Barcelona com de les Illes Balears, com també alguns pro-

fessors d'institut. Per últim i per concloure aquest resum, cal dir que l'època més estudiada correspondria al final del segle XIX i principi del segle XX.

Queda encara molta feina per fer; indubtablement cal continuar amb els estudis de mestres i professors com també de les institucions educatives (col·legis, acadèmies, centres diversos...). A més, seria prou important emprendre l'estudi de l'activitat educadora de l'Església.

També caldria analitzar l'inici de l'ensenyament públic a l'Illa, com també l'activitat educativa en temps de la Il·lustració, que en el nostre cas es correspondria amb l'època de la dominació britànica. Manquen també estudis sobre les dues repúbliques i el franquisme, com també de moltes institucions culturals que afloraren a l'Illa. Però ja se sap, la història, a més d'història, és a dir, de temps, necessita esforços, és a dir, gent engrescada en aquestes tasques. És d'esperar que dia rere dia, la història educativa de Menorca es consolidi com una fita important de la cultura menorquina.

Apèndix

Bibliografia d'història de l'educació a Menorca

- AA.VV. (1997). *Dones a les illes: treball, esplai i ensenyament (1895-1945)*. Palma: Ajuntament de Palma, Consell Insular de Menorca i Consell Insular d'Eivissa i Formentera.
- ADROVER, J.; VALLESPÍR, J.; VILLALONGA, L. (1982). «Regeneracionisme i educació a Menorca: aproximació a l'ideari pedagògic de Joan Benejam». *Educació i Cultura* 5/6. Palma: Departament de Ciències de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears, pàg. 127-144.
- ALZINA, P. (1980). *La escuela libre de Alaior*. Maó: Institut Nacional de Batxillerat. Publicació núm. 1 del Seminari Didàctic de Geografia i Història.
- (1982). «Llengua i educació a Menorca. Aproximació històrica al fet lingüístic illenc». A: *Actes de les Cinquenes Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Vic: Eumo, pàg. 48-64.
- (1988). «L'Escola Laica d'Alaior (1906-1939)». A: *Full informatiu de la Societat Catalana d'Història de l'Educació als Països de Llengua Catalana*. Barcelona, pàg. 137-141.
- (1990). «L'educació a Alaior. Reflexions». A: *Records d'Alaior*. Alaior: Ajuntament d'Alaior, pàg. 17-28.
- (2001). *Joan Comas Camps, de pedagog a antropòleg*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis i Consell Insular de Menorca.
- (2001). «Joan Benejam: un mestre avançat al seu temps». A: *Publicacions des Born, Treballs de la secció d'estudis* 9, 89-102.
- (1997). «Les escoles obreristes a Menorca. Revisió de les aportacions pedagògiques i interpretació crítica sobre el seu abast». A: *Revista de Menorca*. Maó. Número corresponent a l'any 1997, pàg. 9-60.
- ALZINA, P.; CARRERAS, F. (2002). *El casino 17 de gener*. Ajuntament de Ciutadella/Institut Menorquí d'Estudis.
- ALZINA, P. (2001). «Els ensenyaments de la història... algunes reflexions sobre la secundària obligatòria». *Revista L'Arc*. Palma: ICE-UIB, pàg. 38-43.
- ALZINA, P. (2003). «Els inicis del cooperatisme a Alaior». *Senda Nueva, revista commemorativa dels 50 anys de la cooperativa de consum San Crispín*. Alaior: Cooperativa San Crispín, pàg. 42-46.

- BERNAL, J.; COMAS, F. (2001). «Introducció i estudi». A: COMAS, M. *Escritos sobre ciencia, género y educación*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- CANUT, M. L. (1997). «Dones i educadores a la Menorca de la primera meitat del segle XX». A: AA.VV. (1997), pàg. 129-144.
- CANUT, M. L.; AMORÓS, J. L. (2000). *Maestras y libros (1850-1912)*. Palma: Universitat de les Illes Balears i Institut Menorquí d'Estudis.
- COLOM, A. J. (1996). «Les idees pedagògiques de Joan Benejam a través dels seus escrits menorquins». *Revista de Menorca*. Maó. Número corresponent a l'any 1996, pàg. 29-42.
- (1997). «Joan Benejam i Vives. Vida, ideologia pedagògica i personalitat». *Revista de Menorca*. Maó. Número corresponent a l'any 1997, pàg. 79-110.
- HERNÁNDEZ MORA, J. (1976). *El doctor Juan Comas Camps. Investigador emérito de la Universidad de México. Noticia de su vida y de su obra*. Ciutadella: Impr. Cardona.
- LIMÓN PONS, M. A. (2001). «Joan Benejam i la premsa informativa vuitcentista». *Publicacions des Born, Treballs de la secció d'estudis* 9, 103-124.
- LÓPEZ CASASNOVAS, J. F. (2001). «Joan Benejam i Vives (1846-1922)». *Publicacions des Born, Treballs de la secció d'estudis* 9, 11-40.
- LLUM NOVA (2001). Edició facsímil dels anys 1912 i 1913, a càrrec de l'Institut Menorquí d'Estudis i l'Ajuntament des Migjorn.
- JULIÀ SEGUÍ, G. (1993). *Un menorquí para Uruguay: Orestes Araujo*. Menorca: Nura, Sicoa i Conselleria de Cultura, Educació i Esports del Consell Insular de Menorca.
- (2001). «Joan Benejam i la seva producció literària: el teatre». *Publicacions des Born, Treballs de la secció d'estudis* 9, 71-89.
- MACIAN, V. (1998). *El Instituto de Mahón*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis.
- (2000). *Pervivencia de un colegio 1875-2000*. Editorial Menorca, Colegio San José.
- MARQUÉS SINTES, M. A. (2002). «Andreu Ferrer Ginard (1887-1975), record d'un mestre de poble». *Revista de Pedagogia*, gener-juny 2002; pàg. 245-256.
- MARTÍN JIMÉNEZ, I. (2000). *El sistema educatiu a Menorca (1800-1939)*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis.
- MESQUIDA, J. (1984). *Juan Benejam i Vives, insigne pedagogo*. Palma: Imprenta Luís Ripoll. (Panorama Balear 122).
- MIFSUD CISCAR, A. (2001). «Presentació del Vocabulario Menorquí Castellano de Joan Benejam». *Publicacions des Born, Treballs de la secció d'estudis* 9, 125-134.
- MONERIS BARBERÀ, M. (1988). «Notas históricas de la enseñanza estatal (pública) en Ferreries». A: *L'ensenyança pública a Ferreries*. Ferreries: Col·legi públic de Ferreries, pàg. 5-33.
- MOTILLA, X. (2000). «Burguesia liberal i educació popular: l'extensió universitària de Maó (1903-1908)». *Educació i Cultura* 13. Palma, pàg. 63-76.
- (2002). «Educació i família en el mestre Mateu Fontirroig Jordà (1866-1931)».
- MOTILLA, X. (2003a). «L'educació infantil a Menorca: el debat sobre la creació de jardins d'infants frobelians, guarderies de pàrvuls i escoles maternals franceses (1908-1913)». *Educació i Cultura* 16. Palma, pàg. 55-75.
- (2003b). «Un regeneracionista a Menorca: el pensament pedagògic de José Pérez de Acevedo». *Educació i Història* 6. Vic: Eumo, pàg. 196-211.
- (2003c). «Antonio Juan Alemany i la renovació pedagògica a Menorca a la primeria del segle XIX: els passeigs i les colònies escolars». A: *La renovació pedagògica*.

- Comunicacions de les XVI Jornades d'Història de l'Educació dels Països Catalans*. Girona: CCG, pàg. 99-112.
- (2003d). «L'Ateneu de Maó i l'educació no formal dels joves: la introducció de l'escoltisme a Menorca (1913-1920)». A: SERRA, S.; SUREDA, B. (2003). *Els joves a l'època contemporània*. Palma: Institut d'Estudis Balearics, Govern Balear, pàg. 267-286.
- (2004a). *Regeneracionisme i educació popular a Menorca*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis.
- (2004b). «Higienisme i educació en els temps de lleure a la Menorca contemporània: les colònies escolars del port d'Addaia». *Educació i Cultura* 17. Palma, pàg. 33-56.
- MURILLO TUDURÍ, A. (1986). «La crisi educativa arran de la devolució definitiva de Menorca a la corona d'Espanya (1802)». *Educació i Cultura* 5/6, pàg. 71-83.
- OLIVER, J. (1985). *Joan Comas i la política educativa de la segona república (1936-1939)*. Palma: Universitat de Palma de Mallorca, Consell Insular de Menorca i Caixa de Pensions.
- (1997). «Els Comas Camps: la pedagogia feta vida i testimoni». *Revista de Menorca*. Maó. Número corresponent a l'any 1997, pàg. 61-78.
- PASCUCHI, M. (1984). «Quinze cartes del doctor Josep Miquel Guàrdia sobre la Renaixença». *Revista de Menorca*, quart trimestre de 1984, pàg. 415-422.
- PALLICER, E. (1999). *La construcció d'escoles a Ferreries*. Ferreries: Ajuntament de Ferreries i Institut Menorquí d'Estudis.
- PETRUS, A. (1978). «Josep Miquel Guardia: semblança d'un pedagog menorquí». A: *II Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans. Comunicacions*. Palma: Departament de Pedagogia de la UIB, pàg. 104-107.
- (1985). *José M. Guardia. Personalitat y doctrina pedagògica*. Alaior: Ajuntament d'Alaior.
- (1992). *Francisco Pons Pons, mestre*. Sant Lluís: Ajuntament de Sant Lluís.
- PORTELLA COLL, J. (1988). «Joan Mir i Mir. Obra anarquista 1898-1915». *Revista de Menorca*, segon trimestre de 1988, pàg. 101-245.
- PUERTAS, A. (1993). *Catàleg de l'Exposició sobre el Port de Maó*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis.
- (1994). *L'Escola Nàutica de Maó*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis.
- QUINTANA, J. M. (1976). «L'Escuela Nueva d'Alaior, fita important de la pedagogia racionalista». *Lluc* 662. Palma, pàg. 22-24.
- SALORD RIPOLL, J. (1999-2000). «Francesc Hernández Sanz: la cultura com a educació i civisme». *Revista de Menorca*, anys 1999-2000, pàg. 151-176.
- SEGURA, J. (1978). «Els exploradors de Menorca». *Revista de Menorca* vol. de l'any 1978, pàg. 236-263.
- SERRA BARCELÓ, J. (2002). *Documents sobre el magisteri nacional a Menorca arran de l'ocupació de l'Illa per les tropes franquistes (1939)*. Quaderns d'Història de l'Educació de les Illes Balears. Inca: Conselleria d'Educació i Cultura.
- SERRA BUSQUETS, S. (1978). «Els expedients de la Comisión Depuradora de Magisterio: un expedient de 1939 i un altre de 1941 de Menorca». A: *II Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans. Comunicacions*. Palma: Departament de Pedagogia de la UIB, pàg. 140-150.
- SUREDA, B. (1999). «Extensión universitaria y lucha contra la mortandad infantil: la gota de leche de Mahón (1904-1913)». A: RUIZ BERRIO, J. [et al.] (1999) (coords.). *La*

- educación en España a exámen (1898-1998)*. Saragossa: Instituto Fernando el Católico (dos toms), pàg. 103-112.
- SUREDA, B.; MOTILLA, X. (2001). «Educació de les mares i lluita contra la mortalitat infantil: Enric Alabern Sáez i la Gota de Leche de Maó (1906-1916)». *Revista de Menorca*, tom 85-I. Maó, pàg. 81-103.
- VILAFRANCA, I. (1999). «L'educació d'adults per Joan Benejam: un exemple de formació professional al segle XIX». A: *La formació professional i les transformacions socials i econòmiques. Actes de les XIV Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Mataró (Barcelona), pàg. 371-378.
- (2001). «El maestro Joan Benejam i Vives: una visió pedagògica». *Publicacions des Born, Treballs de la secció d'estudis* 9, 41-70.
- (2002a). *Mestre Joan Benejam Vives, antologia d'un compromís pedagògic*. Ajuntament de Ciutadella i Institut Menorquí d'Estudis.
- (2002b). «Joan Benejam Vives (1846-1922): un mestre menorquí a l'avantguarda pedagògica». *Revista Catalana de Pedagogia* 1. Barcelona, pàg. 313-340.
- NOTA: Aquesta bibliografia està tancada a 31 de desembre de 2004.

NOTA: Cal afegir dues referències més:*

- MURILLO, A. (2004): «La impura depuració a la segona ensenyança. Unes mostres de Menorca». *Pissarra*, setembre-octubre, pàg. 15-20.
- PONS, J. A. (2004): «Ángel Muerza Esparza, professor de l'Escola Laica de Ciutadella, víctima de la repressió franquista». *Pissarra*, setembre-octubre, pàg. 32-34.

* Gràcies a l'amabilitat dels professors Xavier Motilla i Francesca Comas.